

ЗБАЛАНСОВАНИЙ РОЗВИТОК УРБАНІЗОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ*Мозговий А.**Інститут географії НАН України*

Розглянуто основні аспекти збалансованого розвитку урбанізованих територій України.

Ключові слова: збалансований розвиток, урбанізовані території.

Вступ. Постановка проблеми. Чи не найважливішим досягненням світової суспільної та наукової думки останніх двох десятиліть вважається витворення нової парадигми взаємодії суспільства і природи, котра отримала назву «сталого збалансованого розвитку» (sustainable development) та в процесі свого теоретичного становлення охопила сфери економічного, соціального та екологічного суспільного поступу. Набувши неабиякого поширення у світовій науковій літературі та отримавши підтримку вітчизняних учених, категорія сталого розвитку зазнала значної інваріантності у визначеннях та множинності в її тлумаченнях. Багатоманіття підходів до витлумачення сталого збалансованого розвитку стрімко шириться національними науковими школами, теоретичними та прикладними видами діяльності, комплексними та галузевими науковими напрямками і, схоже, процес цей невпинний і є цілком правдивим відбиттям плюралізму й змагальності думок у глобальному суспільстві. Очевидно, що парадигма сталого збалансованого розвитку людства є відповіддю на загрозу глобальної екологічної кризи і має пріоритетне, зростаюче з кожним роком значення для управління природними ресурсами та соціальними процесами як на глобальному, так і на національному рівнях.

Актуальність наукових вишукувань у царині сталого збалансованого розвитку була нещодавно підтримана й законодавчо – визначенням Верховною Радою пріоритетних напрямів розвитку української науки і техніки на період до 2020 року. Серед них, зокрема, визначено такі: «фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави» [1], тому подальші дослідження можливостей переходу нашого суспільства до сталого збалансованого розвитку актуальні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Спроби актуалізувати проблему переходу України до збалансованого розвитку й намітити можливі шляхи її ефективного розв'язання знайшли

своє відображення: в розробці теорії сталого розвитку держави в цілому та її регіонів [2], а також міст [3]; в узагальнюючих наукових публікаціях, що присвячені всебічному аналізу здобутків України на шляху до сталого розвитку [4]; навчальних виданнях, покликаних популяризувати ідею сталого розвитку серед широкого загалу українського суспільства [5].

Географія також відіграє свою унікальну роль науки-інтегратора при виробленні теоретичних та прикладних основ сталого збалансованого розвитку нашої країни, результатом чого є ряд фундаментальних праць авторів-географів [6, 7]. Однак, на нашу думку, питання сталого збалансованого розвитку міст та урбанізованих територій України ще недостатньо висвітлені у вітчизняній науковій літературі й потребують поглибленої уваги з боку фахівців-географів.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Нашу наукову розвідку присвячено розкриттю проблеми забезпечення збалансованого соціального, економічного та екологічного розвитку урбанізованих територій України.

Виклад основного матеріалу. При опрацюванні питань, що безпосередньо або ж дотично пов'язані зі сталим збалансованим розвитком, неодмінно постає проблема дефініювання згаданого процесу, що є наслідком вищезгаданого багатоманіття позицій і думок із цього приводу. Поняття сталого збалансованого розвитку частогусто набуває яскраво галузевого забарвлення, ототожнюється з «екологічністю», «екофільністю», чи «коеволюцією», проводяться понятійні паралелі між сталим розвитком та економічною безпекою [8]. Змушені констатувати, що «досить часто поняття «збалансований розвиток» вживається в суто декларативній формі, що ставить його в ряд численних тимчасових ситуативних лозунгів, котрі були гучно запропоновані і тихо та швидко забуті під шум нових гасел» [7, с. 39].

Географія як наука-інтегратор має неабиякий теоретико-методологічний потенціал для узагальнення й визначення полісемантичних понять шляхом «проектування» їх на геопростір. Не є винятком і розглядана категорія – сталий збалансований розвиток. Поширеним у сучасній

українській географічній літературі наявне таке розуміння цього концепту: «збалансований економічний, соціальний та екологічний розвиток на основі сталого (в розумінні невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) використання ресурсів планети Земля» [7, с. 32]. Власне, до цієї позиції, що спирається на ресурсокористувальний підхід, пристанемо і ми у цій короткій науковій розвідці.

Отже, через розкриття сутності ошадливого використання ресурсів урбанізованих територій можливе формування наукового уявлення про їхній збалансований розвиток.

У свою чергу, урбанізовані території ми розуміємо як результат нинішньої стадії урбанізації в Україні. Активізація на початку ХХІ століття процесів субурбанізації та рурбанізації в нашій країні мала такі очевидні наслідки:

- поширення міського способу життя на прилеглі до великих міст території;
- вихід міського середовища за адміністративні міські межі;
- експансія міської забудови та комунікацій на сільську місцевість;
- функціональна реструктуризація приміських зон та ін.

Суспільно-географічна оцінка перелічених явищ потребує подальших поглиблених спеціальних досліджень. Проте ми вже можемо констатувати, що нині суцільно організований міський простір вийшов за інертні межі й стрімко шириться на прилеглу, особливо до великих міст, сільську місцевість, витісняючи руральний спосіб життя та господарювання.

Загальновідомо, що до найважливіших умов, які сприяють або стримують подальший розвиток міста належать, окрім зовнішніх чинників, і фактори внутрішнього характеру – власне міські ресурси, найважливішими видами яких є: територіальні, трудові, водні, енергетичні, рекреаційні. Для кожного міста характерний різний рівень їх сучасного використання, що значно впливає на потенціал перспективного розвитку. На характеристиці окремих з них ми зупинимось більш детально.

Територіальні ресурси – це наявність резервних територій або ділянок, які за розміщенням у плані міста, своїми розмірами, інженерно-будівельними і містобудівними вимогами можуть використовуватися для потреб забудови міста. Наявність територіальних ресурсів має досить вагоме, а іноді вирішальне значення для розвитку міст і розміщення об'єктів основних галузей промисловості. Тому важливо виявити наявність необхідних територій і їх придатність для потреб розвитку міста.

Вибір напрямків територіального розвитку міст у більшості випадків обмежений, у зв'язку з

тим, що прилеглі до міста землі інтенсивно використовуються для сільськогосподарського виробництва, організації місць масового відпочинку населення, прокладання різних комунікацій і споруд. Практика свідчить, що більшість міст вичерпали найбільш сприятливі для забудови території і їх подальший розвиток вимагає відведення малопродатних в інженерно-будівельному відношенні і дорогих в освоєнні територій. Існуючі обмеження територіального розвитку міст вимагають пошуку внутрішніх резервів, а саме: більш інтенсивного використання освоєних міських земель, зіставлення можливих варіантів ущільнення міських територій і їх оцінки. Така оцінка повинна бути результатом аналізу всього комплексу умов, які сприяють або обмежують подальший розвиток міста.

Територіальне зростання міст, з одного боку, вступає в конфлікт з інтересами сільського господарства, потребами збереження природоохоронних зелених зон, використання територій для організації відпочинку населення, а з іншого – вилучення цінних сільськогосподарських угідь під забудову приводить до віддаленого розміщення житлових масивів від місць прикладання праці, до необхідності значних капіталовкладень у транспортні мережі та інженерне обладнання територій, що зумовлює потребу підвищення ефективності використання освоєних територій.

Водні ресурси також визначають можливість розвитку міст, їх профіль і перспективу. При дефіциті водних ресурсів виникає необхідність будівництва дорогих споруд для водопостачання (водоводів, каналів тощо) і відведення промислових та міських стоків на значну відстань, що значно обмежує розвиток міст.

У ряді випадків, наприклад, коли необхідно розмістити водоемні виробництва, вирішального значення набувають умови відведення на далекі відстані промислових стоків при недостатній потужності очисних споруд та господарсько-фекальної каналізації.

Так виробництва з механічної обробки деревини споживають відносно мало води, не забруднюють атмосферу і водоймища. Виробництва ж лісохімічного комплексу різко відрізняються своїми характеристиками. Вони споживають багато води на технологічні потреби, скидають велику кількість хімічно стійких стоків, а в атмосферу – забруднюючих речовин. Тому дуже важливо визначити наявність і потужність водних ресурсів у районі, прилеглому до міста, їх потребу на розрахунковий період і перспективу і визначити резерви водних ресурсів, які можуть використовуватися для задоволення існуючих і перспективних потреб міста, умов водовідведення

і очищення стоків.

Трудові ресурси, до яких належить населення в працездатному віці, а також працюючі в непрацездатному віці. При вивченні передумов розвитку міста необхідно виявити і зіставити чисельність трудових ресурсів у складі населення міста і їх зайнятість у суспільному виробництві, а також наявність невикористаних трудових ресурсів міста і населених пунктів у приміській зоні. Невикористані трудові ресурси є практично в усіх містах, але особливо в малих, де частка промисловості незначна і зайнятість у домашньому господарстві більша.

При аналізі трудових ресурсів слід мати на увазі, що не всі вони можуть бути залучені в суспільне виробництво, особливо жінки. Необхідно, врахувати можливості використання вільних трудових ресурсів населених пунктів прилеглому району, зростаючі вимоги населення до організації місць докладання праці з погляду їх розміщення, професійної різноманітності, характеру і умов виробничих процесів. З іншого боку, раціональне їх використання є важливою умовою узгодженого розвитку всіх галузей міського комплексу.

Енергетичні ресурси. Встановлено, що розширення міських територій неодмінно пов'язане зі зростанням потреб у тепловій і електричній енергії. Промислові райони й індустріальні міста є крупними споживачами енергії. Обсяги її споживання постійно збільшуються не тільки завдяки розвитку енергоємних виробництв та галузей важкої промисловості, а й у зв'язку з розвитком транспорту та міського господарства, зростаючими потребами в електроенергії, теплі й газі комунально-побутового сектора.

У загальному споживанні енергії в нашій країні близько 80% припадає на міста. На рівень енергоспоживання істотно впливає житлово-комунальна сфера. Із загальних річних енерговитрат на опалення і гаряче водопостачання об'єктів соціального значення і житла витрачається до 30% енергоресурсів, з них 2/3 ресурсів споживає житловий сектор. У зв'язку з цим однією з найактуальніших проблем розвитку міст є раціональне використання й економія енергоресурсів. Важливі виявлення існуючих енергоресурсів міста, аналіз балансу енергопостачання і визначення додаткових заходів у тепло- і електропостачанні.

Діапазон засобів і методів підвищення ефективності використання енергоресурсів характеризується широтою і різноманітністю засобів, охоплює такі напрямки, як впровадження нових видів джерел енергії, удосконалення технологічних процесів, створення енергоощадних видів транспорту, сучасного обладнання і побу-

тових приладів, використання нових будівельних матеріалів і конструкцій, які сприяють зниженню непродуктивних витрат і збереженню енергії. Одне з найважливіших місць серед них належить раціональній функціонально-планувальній організації міста.

Виходячи з проблем енергоефективності міста, необхідно переглянути існуюче ставлення до високощільної забудови нових периферійних житлових районів. Склалося уявлення про вигідність такої забудови і з економічного, і з екологічного погляду. Дійсно, початкові питомі витрати можливо звести до мінімуму, якщо не враховувати витрати після введення в дію системи функціонування зв'язків нового району з іншими елементами міста. Чим більший обсяг такого високоповерхового (а, отже, і з високою щільністю населення) будівництва і чим далі воно розташоване від основних центрів тяжіння, тим більші обсяги й інтенсивність цих зв'язків. Тим паче, що забудова нових житлових масивів не завжди супроводжується створенням для них відповідних місць прикладання праці і ці райони надовго залишаються районами-спальнями. Локальний економічний ефект, що досягається внаслідок їх будівництва, як правило, не зіставляється із соціальними, економічними, інженерно-транспортними, енергетичними та іншими витратами, які супроводжуються територіальним розвитком міста. Вони з'являються в процесі функціонування всіх елементів міської системи і, як показує досвід, уже через 8-10 років починають перевищувати початковий ефект забудови.

Особливо зростає споживання енергії і палива міським транспортом. У міру зростання міста збільшується транспортна рухомість населення. Це пов'язане не тільки з ускладненням функціонально-просторової структури, але й зі зростаючими культурними потребами населення. Тому певну економію можна одержати шляхом раціонального перерозподілу місць праці і мешкання, що дасть змогу мінімізувати приріст дальності трудових поїздок і не тільки стабілізувати, але й зменшити показники середніх витрат на пересування населення в місті. Раціональною є така функціонально-планувальна структура міста, яка створює умови переважно пішохідного руху, що досягається, головним чином, шляхом збалансованості розміщення місць прикладання праці.

Необхідні проведення спеціальних досліджень, кількісний аналіз, поглиблені теоретичні розробки й експериментальні перевірки енергоефективності сучасних міст з урахуванням їх величини, господарського профілю, конкретних містобудівних умов.

Отже, проблема збалансованого розвитку українських міст та урбанізованих територій полягає не стільки в пошуку нових ресурсних джерел, скільки в збереженні вже існуючих і раціональному їх використанні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснене дослідження можливостей сталого збалансованого розвитку урбанізованих територій України дозволяє зробити низку попередніх висновків та узагальнень, а саме:

1. Виявлено, що існуюча ієрархія поселень, котра є результатом чинного в Україні адміністративно-територіального устрою, не відбиває об'єктивно існуючі структурно-функціональні рівні в системах розселення й не відповідає фактичним наслідкам урбанізаційних процесів у нашій країні. Змагальність серед міських поселень і «гонитва» за адміністративно вищим рівнем підпорядкування, що спостерігається нині, є яскравою ілюстрацією і похідною цього стану територіального управління.

2. З'ясовано, що нинішня стадія урбанізації в Україні характеризується стрімким, нерегульованим й неконтрольованим поширенням міського способу життя на прилеглі території, виходом міського середовища за інертні адміністративні й статистичні міські межі, експансією міської забудови та комунікацій на сільську місцевість, функціональною реструктуризацією приміських зон, що призводить до формування таких ареальних форм територіальної організації міського розселення, як урбанізовані території.

3. Встановлено, що саме міста та урбанізовані території як центри дифузії інновацій, мають необхідний потенціал технологічного розвитку для впровадження ресурсощадливої міської політики – елемента національної стратегії збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку.

4. Доведено, що оптимізація урбанізаційних процесів в Україні може відбуватися лише при поєднанні активної державної регіональної політики та ефективної міської політики, як її невід'ємної та провідної складової. У свою чергу, реалізація державної міської політики має розглядатись як

складова стратегії економічного та соціального розвитку країни на тривалий час. Крім того, у рамках державної міської політики має передбачатись розробка, за якнайширшої участі фахівців-географів, конкретних механізмів та шляхів реалізації ефективної моделі сталого збалансованого розвитку урбанізованих територій України, що є передумовою створення системи економічно та фінансово самостійних місцевих громад.

Список літератури:

1. Про внесення змін до Закону України "Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки" (від 9 вересня 2010 р., № 2519-VI) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 4. – С. 23.
2. Александров І. О. Стратегія сталого розвитку регіону: Монографія / І. О. Александров, О. В. Половян, О. Ф. Коновалов, О. В. Логачова, М. Ю. Тарасова // за заг. ред. д. е. н. І. О. Александрова; НАН України. Ін-т економіки промисловості НАН України. – Донецьк, 2010. – 204 с.
3. Бєрова П. І. Сталий розвиток міст і структурні зрушення в зайнятості населення / П. І. Бєрова, А. М. Мамедов, А. П. Осітнянко // Містобудування та територіальне планування – 2002. – Вип. 13. – С. 3-12.
4. Буравльов Є. П. Сталий (низькоентропійний) розвиток: український вимір / Є. П. Буравльов // Вісник Національної академії наук України. – 2010. – № 9. – С. 12-23.
5. Садовенко А. П. Сталий розвиток суспільства: навч. посіб. / А. П. Садовенко, В. І. Середа, Масловська Л. Ц. / – К.: Академія муніципального управління 2007. – 240 с.
6. Руденко Л. Г. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / Л. Г. Руденко, Л. М. Шевченко, І. О. Горленко, В. Д. Байтала, Г. В. Балабанов // за заг. ред. д. геогр. н. Л. Г. Руденка; НАН України. Інститут географії. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
7. Лісовський С. А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України / С. А. Лісовський / НАН України. Інститут географії. – Житомир: Полісся, 2009. – 300 с.
8. Кузьменко В. В. Сталий розвиток та економічна безпека: сфери взаємодії / В. В. Кузьменко // Торгівля і ринок України. Тематичний зб. наук. пр. – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, 2005. – Вип. 17. – С. 69-76.

Based on human geographical analysis of possible sustainable development of urbanized territories of Ukraine was established the necessity of inculcate of policy on new base to keep resources and urgency of measures concerning preserving, resumption and protection of all kinds of resources and improvement of city environment and surrounding.

The investigation has been carried out within the concepts of human geography. On the basis of the factual material of the national and foreign scientists the author determines the way of achieving the sustainable development of urbanized territories as the model of the future destiny of mankind.

Scientific-methodical bases of the urban geographical decision of city environmental problems, the regional ecology specifications regulating quality of environment and stability of development of urbanized territories are elaborated. These territories are considered as a basis and as an element of the settlements systems. Action of the mechanism of self-control in development of the urbanized territories is analyzed, ecological essence of process of urbanization and sustainable development is opened. Principles of a policy on new base to keep resources and urgency of measures concerning preserving, resumption and protection of all kinds of resources and improvement of city environment and surrounding are determined. The new type of object of urban geography – urbanized territories within the limits of which maintenance of conditions of ecological balance, sustainable development are possible is determined and counterbalancing urbanization of the state.

Key words: sustainable development, net settlements, urbanized territories, urban policy, urban resources.